

**ВІЙСЬКОВА СИСТЕМА ГЕТЬМАНЩИНИ
ЯК СПОСІБ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII СТ.)**

Подобєдов Михайло Вадимович

*студент I курсу магістратури історичного факультету
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
м. Дніпро Україна*

Військова система Гетьманщини традиційно постає в історіографії як воєнна організація козацької держави, однак її реальне значення було значно ширшим. Полково-сотенний устрій Гетьманщини виступав не лише засобом оборони, а й механізмом організації влади, території та соціальних відносин. Саме через нього структувалося суспільство та вибудовувалася система управління, що дозволяє глибше зрозуміти специфіку української ранньомодерної державності.

У цьому контексті виникає питання, чи можна розглядати цей устрій як форму існування держави, в межах якої поєднувалися влада, служба і територіальна організація, та чи саме він визначав характер спільноти Гетьманщини.

Метою доповіді є аналіз цього устрою як інституційної основи автономії та визначення наслідків його трансформації для автономного статусу Гетьманщини.

Формування Гетьманщини поєднало козацьку самоорганізацію з політико-правовим досвідом Речі Посполитої. Наталія Старченко обґрунтовує думку що, у ході протистояння з Коронаю козацька верхівка не лише виборювала права, а й адаптувала форми влади та судочинства до нових умов, перетворивши військову структуру на інструмент репрезентації нової спільноти [11, с. 192–212].

Потреба не лише вести війну, а й управляти територією, підтримувати порядок, здійснювати судочинство та вести переговори зумовила перетворення військової структури на основу державного управління. Полково-сотенний устрій виконував функцію внутрішньої організації суспільства та водночас слугував формою його політичної репрезентації [5, с. 74–75].

Показово, що в офіційній мові другої половини XVII ст. «Військо Запорозьке» виступає не лише як назва війська, а як означення держави і спільноти. У документах дедалі частіше поєднуються поняття

«Україна», «Військо Запорозьке» і «народ», що свідчить про усвідомлення цієї структури як політичного цілого [17, с. 20].

Полково-сотенна система Гетьманщини була не просто мілітарною структурою, а цілісною формою ранньомодерної державності. Полк у цій моделі виступав як бойовий підрозділ, адміністративний округ та судова інстанція водночас. Через нього здійснювалася мобілізація, збір податків і контроль за правопорядком, тому карта полків фактично відображала карту державної влади [3, с. 89–96; 6, с. 12].

Така модель свідчить, що військо не просто підпорядковувалося державі, а визначало спосіб її існування. Усі ключові установи працювали в умовах постійної мобілізації, а військова організація стала основою для керування територією, розпорядження фінансами та підтримання дисципліни. Це дозволяє стверджувати, що йдеться про особливий вид державності, який виріс безпосередньо з устрою Війська Запорозького [10, с. 101–103].

На рівні полку ці зв'язки проявлялися через постать полковника, який поєднував військовою, цивільною та судовою владою. За спостереженням Віктора Горобця, склад полкового управління майже повністю дублював структуру центрального уряду. Це призводило до того, що військова ієрархія на місцях перебирала на себе функції державної адміністрації, а старшинські посади ставали ключовими інструментами управління [3, с. 96–103; 10, с. 208–210].

Водночас полк був унікальним соціальним простором, що об'єднував міста, села та церковні осередки [6, с. 12–14]. Саме військова служба визначала межі козацького стану та була підставою для отримання прав і привілеїв. Через зв'язок служби із володінням землею окреслювався кордон між козаками та посполитими, а політична суб'єктність набувала станових рис [10, с. 277–279]. Яскравим прикладом є курінь, який Олексій Сокирко визначає як вояцьку корпорацію та земляцтво, де люди були пов'язані родинними та сусідськими зв'язками [10, с. 183–184]. Це доводить, що військовий поділ спирався на щоденну взаємодію людей.

Військова організація безпосередньо впливала і на формування назви держави та самоусвідомлення спільноти. В офіційній мові Війська Запорозького другої половини XVII ст. назва «Україна» набуває чіткого політичного змісту, позначаючи простір під юрисдикцією гетьманського уряду [15, с. 41–45]. У канцелярії дедалі частіше вживаються означення «українські обивателі» та «український народ», що свідчить про сприйняття структури як політичного цілого [15, с. 79]. Навіть у міжнародних актах назва «Україна» та похідні від неї означення стають нормою дипломатичного листування [16, с. 93–94]. Таким чином, військова система ставала формою, через яку спільнота заявляла про себе зовнішньому світові.

Процес формування цієї спільноти відбувався також через протиставлення «іншим». Тарас Чухліб акцентує увагу на тому, що образ «Іншого» у XVII ст. був багатозначним і формувалася на політичному та релігійному рівнях. В офіційних актах назва «Україна» часто вживається у контексті оборони від неприятелів, що «наступають» або «пустошать» край [14, с. 20–31; 15, с. 41–64]. Така мова захисту об'єднувала населення навколо спільного центру влади.

Ключовим чинником розмежування стала конфесійна приналежність. Релігійна межа часто накладалася на політичну. «Своїми» вважалися ті, хто боронив «грецький закон», тоді як супротивники поставали як «вороги віри» [8; 12, с. 54–62]. Через захист православної церкви козацтво легітимізувало свою владу та заявляло про себе як про спадкоємця традицій Русі. Це поглиблювало розрив із Річчю Посполитою, оскільки релігійне протистояння «русі православної» та «ляхів» робило неможливим повернення козацтва до польського політичного порядку [17, с. 25–27]. Водночас степовий фронтір із його загрозою постійно підтверджував роль козацтва як щита для християнського світу [8; 17, с. 17–19].

Межа спільноти проходила не лише по лінії полків, а й через усвідомлення духовної спорідненості. Звернення до «єдиноутробних синів» у документах надавало політичній єдності сакрального змісту [17, с. 24–34]. Військова система Гетьманщини, захищаючи цю конфесійну межу, ставала не просто інструментом війни, а головним гарантом збереження ідентичності та прав «православного народу» [8; 14, с. 13–34].

У політичній практиці Гетьманщини влада формувалася всередині спільноти на основі колективної волі, звичаю та ради [9, с. 46–58]. Навіть за умови посилення гетьманської влади Конституція 1710 року вимагала колегіальності, зазначаючи, що «публичные sprawy» мають вирішуватися лише «з обрадою Енеральной Старшины». Спроби одноосібного правління викликали спротив, як це видно з усунення Івана Самойловича, якому дорікали, що він «все один ділаєт, никого к думі не призывает» (цит. за: [1, с. 116, 163]). На рівні полку цей принцип виборності був ще виразнішим. Елекція полковника вважалася основою «старожитних вольностей». Події у Полтавському полку 1714 року підтверджують, що призначення урядника без волі громади сприймалося як заневолення, яке товариству «не мило» [2, с. 148–150]. Саме принцип згоди спільноти лежав в основі козацької моделі влади і саме він згодом зазнав найвідчутніших змін.

Однак упродовж XVIII століття цей характер влади зазнав докорінних змін через імперську інтеграцію. Модель союзу та взаємних зобов'язань поступово замінювалася принципом одностороннього самодержавства. Цей процес, який дослідники, слідом за Девідом

Фріком, визначають як стан «міжкультурних непорозумінь», призвів до того, що автономні права української еліти сприймалися центром лише як тимчасова поступка монарха (цит. за: [4, с. 22]). Запровадження інституту резидентів, яких називали «очами і вухами царськими», та зміна процедури обрання гетьмана на форму затвердження царем остаточно підпорядкували автономію імперській вертикалі (цит. за: [4, с. 86]).

Трансформація торкнулася і соціальної опори влади в Гетьманщині. Як зауважує Зенон Когут, колишні урядники дедалі більше орієнтувалися на імперську «Табель про ранги», змінюючи «важкі козацькі шаблі... на рапіри, напудрені перуки й імперські мундири» (цит. за: [7, с. 192]). Служба перестала бути підставою для козацьких прав і перетворилася на особисту вислугу монарху. Іван Мазепа у листі до стародубського полковника Івана Скоропадського застерігав, що царський уряд має на меті «козаків у драгунію та солдат повернути» (цит. за: [13, с. 56]).

Фінальною точкою цього процесу стала ліквідація полково-сотенного устрою. Коли імперія розмежувала військову службу та цивільне управління, полк утратив значення єдиного центру влади. Відтепер уряд розглядав автономні території лише як «непотрібний автономний анклав», що гальмував колонізацію та міг стати осередком нових бунтів [7, с. 176]. Логіка імперської уніфікації вимагала жорсткого контролю, адже сама Катерина II наголошувала, що «слабое поведение» начальників на місцях шкодить загальному благу так само, як і повстанська «сволочь» (цит. за: [7, с. 177]). Зі зникненням полків козацька еліта остаточно втратила простір для реалізації влади через виборність, що знаменувало кінець Гетьманщини як окремого політичного організму.

У підсумку, військова система Гетьманщини була не просто інструментом війни, а формою її ранньомодерної державності. Саме полково-сотенний устрій став фундаментом територіальної цілісності, судочинства та владної ієрархії. Ця структура слугувала мовою, через яку суспільство впорядковувало внутрішнє життя та репрезентувало себе як політичне ціле. Трансформація системи у XVIII столітті означала докорінну зміну самої логіки влади. Перехід від козацької радної традиції до імперської моделі підданства зруйнував інституційну основу автономії. Ліквідація полково-сотенного устрою та розмежування військової і цивільної сфер зробили подальше існування Гетьманщини структурно неможливим. Це стало остаточною завершеною української ранньомодерної державності в межах унітарної імперії.

Література:

1. Горобець В. Генеральна старшина Війська Запорозького. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: у 2 кн. Кн. 1: Влада та владні відносини* / редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. С. 101–122.
2. Горобець В. Полковники Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. : у 2 кн. Кн. 1: Влада та владні відносини* / редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. С. 123–160.
3. Горобець В. М. Полково-сотенний устрій Української козацької держави (1649–1764 рр.). *Нариси історії державної служби в Україні* / Головне управління державної служби України; Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 87–110.
4. Горобець В. Російська імперія та ранньомодерна Українська держава: ліквідація автономії Гетьманату як історичний факт та історіографічний образ / за ред. В. Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2024. 118 с.
5. Горобець В. Україна та імперія в ранньомодерну добу: чи була Козацька держава failed state? / за ред. В. Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2023. 116 с.
6. Губань Р. Адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2017. Т. 28 (67). № 1. С. 11–14.
7. Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.
8. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / авт. пер. з англ. Київ : Критика, 2006. 495 с.
9. Смолій В., Степанков В. Влада в Українській державі раннього нового часу. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. : у 2 кн. Кн. 1: Влада та владні відносини* / редкол. : В. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. С. 46–100.
10. Сокирко О. Козацький Марс: держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ : Темпора, 2023. 912 с.
11. Старченко Н. Складні шляхи ранньомодерного українського націєтворення, або кілька зауваг до звичної схеми історії України. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 191–218.

12. Удод О. А., Юрш М. Ф. Образ «Іншого» в становленні української ідентичності. *Харківський історіографічний збірник*. 2015. Вип. 14. С. 54–75.

13. Чухліб Т. В. Між Європою та Московією: «Ідейна війна» українських козаків проти російської тиранії. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія : Історичні науки*. 2015. Вип. 2. С. 49–63.

14. Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2015. Вип. 15. С. 13–41.

15. Чухліб Т. Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2017. Вип. 17. С. 41–79.

16. Чухліб Т. В. Поняття «Україна», «українські козаки», «український народ» у положеннях Андрусівського перемир'я та міжнародній офіційній документації 1667-го року. *Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23 грудня 2016 р.) / упоряд. Є. М. Луняк*. Київ, 2016. С. 90–99.

17. Чухліб Т. В. «Усі жителі української породи...»: мовна та свідомісна еволюція поняття «народ» у Війську Запорозькому (друга половина XVII ст.). *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України / за ред. В. А. Смолія*. Одеса : Типографія «Друк Південь», 2017. Вип. 12. С. 17–40.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-615-0-37>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОСТІ УНР У КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ПЕРІОД

Сатасва Аліна Михайлівна

*асистент кафедри фундаментальних і приватно-правових дисциплін
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла
Коцюбинського
м. Вінниця, Україна*

Після повалення влади гетьмана Павла Скоропадського в грудні 1918 року керівництво державою перейшло до Директорії Української Народної Республіки. Новий уряд відновив дію низки законів, ухвалених раніше Центральною Радою, зокрема щодо національної автономії, проведення земельної реформи, запровадження восьмигодинного робочого дня та діяльності профспілок [4, с. 166]. Однак через наступ